

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده هنر
گروه ارتباط تصویری

عنوان پایان نامه : بررسی نقوش گیاهی در ایران (دوره اسلامی) و کاربرد آن در آرم

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری

پژوهشگر :

ساره علیخانی نژاد

استاد راهنما :

جناب آقای کامران افشار مهاجر

دانشکده هنر

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری

ساره علیخانی نژاد

تحت عنوان

بررسی نقوش گیاهی در ایران (دوره اسلامی) و کاربرد آن در آرم

- در تاریخ توسط کمیته تخصصی ذیل مورد بررسی و تصویب نهایی قرار گرفت .
۱. استاد راهنمای پایان نامه
 ۲. استاد مشاور پایان نامه
 ۳. استاد داور
 ۴. استاد داور
 ۵. مدیر گروه

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه نبی اکرم (ص) تبریز است .

**Art Department
Dissertation of Master's Degree**

**In
Graphic design**

**Subject :
A Study of plant designs (Islamic Period) and it's application in
Logos**

Mr. Kamran Afsharmohajer

**By :
Sareh Alikhani nejhah**

2009

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فهرست مطالب
	چکیده
	مقدمه
	فصل اول: قرآن مجید، خاستگاه نقوش گیاهی پس از اسلام
۷	۱-۱- نقوش گیاهی ایران در آغاز ورود دین اسلام.....
۸	۲-۱- تغییرات سریع نقوش گیاهی.....
۱۱	۳-۱- تأثیرات نقوش گیاهی دوره ی اسلامی از طبیعت.....
۱۷	۴-۱- هنر قدسی.....
۱۸	۵-۱- تناسب طلایی.....
۱۹	۶-۱- هندسه در هنر قدسی و ماریج طلایی.....
	فصل دوم: انواع نقوش گیاهی بعد از اسلام
۲۵	۱-۲- مبنای نقوش براساس دایره.....
۴۵	۳-۲- مبنای نقوش براساس بیضی.....
۴۸	۴-۲- نقوشی که محدوده ی هندسی آن ها چند ضلعیها می باشند.....
۵۳	۵-۲- نقوشی که دارای گردش حلزونی هستند.....
	فصل سوم: کاربرد نقوش گیاهی
۶۱	۱-۳- کاربرد در گوشه ها.....
۶۳	۲-۳- کاربرد نقوش در وسط به عنوان شمسه و ترنج.....
۶۷	۳-۳- نقوشی که کاربرد اشاره ای دارند.....
۷۰	۴-۳- تکرار نقوش.....
	فصل چهارم: کاربرد نقوش گیاهی اسلامی در آرم
۷۵	کاربرد نقوش گیاهی اسلامی در آرم.....
۸۸	نتیجه گیری.....
۹۱	گزارش کار عملی.....
۹۳	کارهای عملی.....
۱۰۵	منابع و مآخذ.....
۱۰۷	چکیده لاتین.....

تقدیم به:

پدر گرامی و مادر عزیزم،

آن دو نازنین مهربان

که نخستین معلمان زندگی بودند

و همواره در گوشم سرود دلنشین محبت را

زمزمه کرده‌اند.

سپاسگذاری:

خدای را سپاس می‌گویم که به من توفیق داد تا این مرحله از تحصیل را به پایان ببرم. اما بر خود فرض می‌دانم تا از کسانی که مرا در به انجام رسیدن این رساله یاری نموده‌اند، تشکر و قدردانی نمایم.

نخست باید از استاد ارجمند، جناب دکتر کامران افشار مهاجر تشکر نمایم که چه در مراحل تصویب و چه در تدوین این پایان‌نامه زحمات فراوانی را متحمل شده‌اند و در این ایام که با ایشان بوده‌ام نکات عملی و اخلاقی بسیاری از ایشان آموخته‌ام و اگر حسنی در این پایان‌نامه به چشم آید، قطعاً حاصل باریک‌بینی‌های ایشان است و اگر کم و کاستی است خود مسبب آنم، به ویژه که کمی وقت نیز مجال آن را نداده است تا به شیوه‌ای بایسته از عهده تدوین این پایان‌نامه برآیم.

سپاس بی‌پایان از اساتید گرانقدر به خصوص خانم باقری که در طول تحصیل زحمات بسیاری را متحمل شدند.

با تشکر و حمایت از برادران عزیزم محمد، میثم و محسن خصوصاً محمد که بسیار مرا یاری و حمایت کردند.

سپاس ویژه از دوستان عزیزم مهگان فرهنگ، نسرین صدقیان، شیما علیخانی‌نژاد محمد و روناک، محمد معین‌الدینی، معصومه امیرپور، رضا و زهره، مینا، شیرین، ویدا، مهشید، بنفشه، غزاله و تمامی کسانی که در این مسیر مرا یاری کردند.

- ۱-۱. جانوران اسطوره ای هنر اسکایی..... ۹
- ۲-۱. دو زبانه ی کمر بند چادر نشینان، مجارستان..... ۱۰
- ۳-۱. دو سنجاق که از دوران مهاجرت در اروپای مرکزی یافت شده است..... ۱۰
- ۴-۱ تا ۷-۱. نقوش گیاهی برگرفته از طبیعت..... ۱۲
- ۸-۱ تا ۱۱-۱. نقوش گیاهی قاجاری و نقوش قبل از قاجار متأثر از طبیعت..... ۱۳
- ۱ - ۱۲ و ۱۳-۱. طرح های گلدانی دوره ی قاجار..... ۱۴
- ۱۴-۱ و ۱۵-۱. بن نگاره ی زربفت گل و بوته، کاشان. قرن ۱۱ هجری قمری..... ۱۵
- ۱۶-۱ و ۱۷-۱. مستطیل طلایی..... ۱۹
- ۱۸-۱. استفاده از هندسه برای نمایش دادن سیمای مکانی و زمانی حقیقت کیهانی..... ۲۱
- ۱۹-۱. مثلث طلایی..... ۲۲
- ۲۰-۱. مارپیچی که از طریق مثلث طلایی به دست می آید..... ۲۲
- ۲۱-۱. مارپیچی که از طریق مستطیل طلایی به دست می آید..... ۲۲
- ۲۲-۱. صدف حلزونی در پوسته ی نوتیلوس پومپیلوس، در اسطوره ی هندی به عنوان وسیله ای در یکی از دست های خود نگه می دارد که از طریق آن آفرینش را آغاز می کند..... ۲۳
- ۲۳-۱. پراکندگی دانه در یک کاکتوس، دقیقاً مارپیچ زرین مطابقت دارد..... ۲۳
- ۲۴-۱. پراکندگی برگ ها دورادور ساقه ای مرکزی..... ۲۳

فصل دوم

- ۱-۲. طرحی به دست آمده از تقسیم دایره به هشت پر..... ۲۷
- ۲-۲ تا ۵-۲. نقوش حکاکی روی فلز، دوره ی ساسانی..... ۲۸
- ۲-۶. دسته های ماهی، اغلب با طرح چرخشی، زینت بخش داخل بسیاری از کاسه های فلزی یا سفالی..... ۲۹
- ۲-۷. طرح روی پارچه..... ۲۹
- ۲-۸. طرح وسط سرلوح قرآن، ایران، قرن ۸ هجری..... ۲۹
- ۲-۹. پرنده های نقاشی شده بر روی ظروف سفالی، قرن ۴ هجری..... ۲۹
- ۲-۱۰. طرح گل شاه عباسی بر روی قالی..... ۲۹
- ۲-۱۱. شاخه ی اسلیمی، که در کتاب بایسنقری آمده قرن ۹ هجری قمری..... ۳۰
- ۲-۱۲. شاخه ی اسلیمی ساده..... ۳۰
- ۲-۱۳ تا ۲-۱۶. اسلیمی ماری..... ۳۶
- ۲-۱۷. گل شاه عباسی طرح قالی..... ۴۰
- ۲-۱۸. گل شاه عباسی قالی، سده ۱۰ هجری..... ۴۰
- ۲-۱۹. گل شاه عباسی..... ۴۰
- ۲-۲۰. ماندالای واحد بر روی دست یک رهبان بودایی ژاپنی..... ۴۳

- ۲۱-۲. گل شاه عباسی..... ۴۵
- ۲۲-۲. گل شاه عباسی، از قالی های شمال جنوب و شرق ایران سده ۱۰ و ۱۱ هجری قمری..... ۴۵
- ۲۳-۲ و ۲۴. استفاده از ماندالا در معماری..... ۴۹
- ۲۵-۲. ماندالای واحد بر روی دست یک رهبان ژاپنی در تشریفاتی مذهبی..... ۴۹
- ۲۶-۲. بخشی از سرلوحه ی قرآنی، برگ های پیچک درون شش ضلعی، سده ۸ هجری..... ۵۰
- ۲۷-۲. بخشی از سرلوحه ی قرآنی، سده ۸ هجری..... ۵۰
- ۲۸-۲. نقشی بر روی یک ظرف طلایی، اشکانیان..... ۵۴
- ۲۹-۲. نقش اسلیمی وسط قالی تبریز، قرن دهم هجری..... ۵۴
- ۳۰-۲. حرکت مارپیچ نقوش گیاهی..... ۵۴
- ۳۱-۲ و ۳۲. حرکت ها مارپیچ نقش گیاهی..... ۵۵
- ۳۳-۲ و ۳۴. حرکت های مارپیچ نقوش گیاهی..... ۵۶

فصل سوم

- ۳-۱ و ۳-۲ و ۳-۳. لچکی های نامتقارن..... ۶۲
- ۳-۴. ستاره اسلیمی وسط قالی، دوره ی شاه عباس..... ۶۳
- ۳-۵. ستاره شمسه از ترکیب دو مربع..... ۶۳
- ۳-۶. نقشه قالی، نقش ترنج بندی..... ۶۴
- ۳-۷ و ۳-۸. نقش گل وسط قالی، کرمان..... ۶۴
- ۳-۹. حاشیه سردر قرآن..... ۶۷
- ۳-۱۰ تا ۳-۱۴. نقوش اشاره ای..... ۶۸
- ۳-۱۵. طرح هایی که نقوش در آن ها تکرار شده اند..... ۷۰

فصل چهارم

- ۴-۱. آرم مؤسسه ی ماشین سازی صداقت، اثر ابراهیم حقیقی..... ۷۶
- ۴-۲. انتشارات مؤسسه ی مطالعات هنر اسلام..... ۷۷
- ۴-۳. دفتر امور هنر های تجسمی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی..... ۷۷
- ۴-۴. بانک کشاورزی..... ۷۷
- ۴-۵. کنگره ی ملا صدرا ی شیرازی..... ۷۷
- ۴-۶. نشانه ی سازمان دانش آموزی، اثر ابراهیم حقیقی..... ۷۸
- ۴-۷. نشانه ی مؤسسه ی آموزشی نیما، اثر ابراهیم حقیقی..... ۷۸
- ۴-۸. سازمان سنجش آموزش کشور، اثر حمید ندیمی..... ۷۸

- ۹-۴. عنوان نشریه ی گردش، اثر قباد شیوا..... ۷۹
- ۱۰-۴. موزه ی رضا عباسی، اثر مرتضی ممیز..... ۷۹
- ۱۱-۴. طرح برای نشر ادیب، اثر ابراهیم حقیقی..... ۸۰
- ۱۲-۴. چهارمین نمایشگاه بزرگ ایران گردی، اثر قباد شیوا..... ۸۰
- ۱۳-۴. مؤسسه ی انتشاراتی، اثر مرتضی ممیز..... ۸۰
- ۱۴-۴. کانون سینمایی آبگون، اثر علیرضا مصطفی زاده..... ۸۰
- ۱۵-۴. شرکت تبلیغاتی سارا، اثر سارا نایب..... ۸۰
- ۱۶-۴. انتشارات روزنه، اثر ابراهیم حقیقی..... ۸۰
- ۱۷-۴. دانشگاه امام صادق(ع)..... ۸۱
- ۱۸-۴. جشنواره ی فیلم دفاع مقدس، اثر رضا نوایی..... ۸۱
- ۱۹-۴. آرم پیشنهادی کتابخانه ی ملی، اثر مرتضی ممیز..... ۸۲
- ۲۰-۴. سمینار کودک و خانواده، اثر کریم زینتی..... ۸۲
- ۲۱-۴. آرم دانشگاه شریف..... ۸۲
- ۲۲-۴. فرش پازیریک، مریم معارف وند..... ۸۲
- ۲۳-۴. نشریه ی خنیا، اثر ابراهیم حقیقی..... ۸۳
- ۲۴-۴. شرکت بازرگانی ثمین، اثر قدرت اله خادمی..... ۸۳
- ۲۵-۴. مرکز پخش و ضبط موسیقی ربا، اثر نیوشا جندقی..... ۸۳

فهرست جدول ها

جدول(۱-۱) نقوش گیاهی که به طبیعت نزدیک می باشند..... ۱۵

۳۰	جدول شماره ی (۱-۲) مبنای نقوش براساس دایره
۳۷	جدول (۲-۲) اسلیم های ماری
۴۱	جدول (۳-۲) گل های شاه عباسی
۴۴	جدول (۴-۲) گل نگاره های قالی
۴۶	جدول (۵-۲) مبنای نقوش بر اساس بیضی
۵۱	جدول (۶-۲) نقوشی که محدوده هندسی آن ها چند ضلعی ها می باشد
۵۷	جدول (۷-۲) نقوشی که دارای گردش حلزونی هستند
۶۲	جدول (۱-۳) کاربرد در گوشه ها
۵۶	جدول (۲-۳) کاربرد نقوش در وسط بعنوان شمسه و ترنج
۶۹	جدول (۳-۳) نقوشی که کاربرد اشاره ای دارند
۷۱	جدول (۴-۳) تکرار نقوش
۸۲	جدول (۱-۴) متقارن ایستا
۸۵	جدول (۲-۴) متقارن پویا
۵۶	جدول (۳-۴) غیر متقارن ایستا
۸۷	جدول (۴-۴) غیر متقارن پویا

چکیده

محدودیت های تصویری در جهان اسلام باعث شکل گیری نقوش گیاهی گردید. به عبارت دیگر این نکته که نوع جدیدی از حکومت و تاریخ باعث بوجود آمدن نوع جدیدی از هنر در ایران شد، همواره مطرح است. اگرچه در تاریخ قبل از این زمان نیز نقوش گیاهی در گوشه و کنار تاریخ هنر و آثار هنری نقشی داشتند، اما تداوم آن و کاربردهای مختلفی که هنرمندان اسلامی از آن در هنرهای مختلفی چون کتاب آرایی، کاشی کاری، حجاری، هنرهای ظریفه و... استفاده کردند، خود بنیان بسیاری از خلاقیت ها را بنا کرد.

در این نوشتار به بررسی نقوش گیاهی در دوره ی اسلام پرداخته شده است که تولد و پیدایش این نقوش به چه صورت اتفاق افتاده و تحولات آن ها به چه صورت بوده است. هنرمندان اسلامی با ممنوعیت های تصویری، به سمت نقوش گیاهی برای تزیین قرآن مجید و کتاب آرایی روی آوردند که چون بت ها به شکل گیاهان نبودند، در تصویر کردن آن ها منعی وجود نداشت. گرچه این نقوش گرایش به سادگی دارند اما از طبیعت الهام گرفته اند. مانند انواع اسلیمی ها و ختایی ها که در برخی از آن ها به سختی می توان ریشه آن ها را در طبیعت بازشناسی کرد. گاهی آنقدر به سمت اشکال هندسی پیش رفته اند که می توان آن ها را تجریدی نامید. در بین اجزاء و کل این نقوش گیاهی، نظمی هندسی دیده می شود که باعث هماهنگی و هارمونی بین اجزاء و کل شده است.

در این تحقیق انواع نقوش گیاهی بعد از دوره ی اسلامی، از نظر ترکیب بندی تجسمی و مبنایی که بر اساس آن شکل گرفته اند، دسته بندی شده اند. این دسته بندی ها بر اساس هندسه ای است که در پشت نقوش نهفته می باشد. و شناخت این نقوش بدون در نظر گرفتن هندسه نهفته در این نقوش که هنرمندان مسلمان در زمینه های مختلف از آن ها بهره گرفته اند، صورت نمی گیرد. نسبت های طلایی و ریاضیات با این هندسه مرتبط می باشند. همچنین از نظر کاربردی که این نقوش می توانند داشته باشند، از دیگر مواردی می باشد که مورد بررسی قرار داده شده است.

از دیگر مواردی که مورد بررسی قرار گرفته، کاربرد این نقوش می باشد. و دسته بندی آرم های گیاهی با توجه به تناسب استفاده ی نقوش گیاهی در آرم و انواع تقارن ایستا و پویا که در آن ها به کار گرفته شده است. انواع نقوش گیاهی در خدمت هدف آرم مورد نظر می باشد و آرمی که توسط طراح گرافیک شکل گرفته است، نتیجه ی استفاده از یک نقش در مناسب ترین شیوه ی خود می باشد. همچنین استفاده از این نقوش کارکرد هویت ملی و نشان ملی ما می باشد. در قسمت عملی که به ارائه طراحی آن با استفاده از نقوش گیاهی پرداخته شده است.

کلید واژگان:

اسلام، نقوش گیاهی، نقوش اسلیمی، هندسه، تناسب طلایی، نقوش ختایی

پیشگفتار

حرکت نرم و رقصنده ی اسلیمی ها بر روی کاشی های آبی رنگ مساجد و چرخش پرتحرک گردش حلزونی اسلیمی ها و ختایی ها بر روی گنبد ها و مناره ها، گچ بری ها، همیشه مرا مجذوب خود می کرد. چرخش دوار این نقوش زندگی هنری مرا با خود آمیخته بود و همیشه دغدغه ی این را داشتم که این پیچش های رقصنده ما را تا عمق هویت ملی خود پیش می برد یا فقط نقشی است بر دیوار که به نام های مختلف، بر اساس شباهت هایی که با نمونه هایی در طبیعت از آن ها یافت می شود، نام گذاری شده اند.

در این نوشتار با توجه به اینکه علاقه ی زیادی به یادگیری مفاهیم نقوش گیاهی در اسلام و ریشه یابی آن ها در من وجود دارد و همچنین طراحی آرم برای امور فرهنگی و اتحادیه های علمی دانشگاه باهنر کرمان در مقطع کارشناسی که به صورت کار دانشجویی طراحی کرده بودم، فرصت را مناسب دیده تا آنچه را که در این زمینه می دانستم و نقوشی که مدت ها جمع آوری کرده بود، به صورت دسته بندی جدیدی ارائه دهم. در طی این مسیر مطالب و منابع بسیار غنی و مختلفی وجود داشت. اما با اینکه مجموعه ی بسیاری از نقوش گیاهی را جمع آوری کردم، در قسمت هایی نیاز به نقوشی داشتم که جستجو و دستیابی به آن ها برایم دشوار بود. همچنین برخی از منابع که یافتن آن ها با سختی فراوان صورت پذیرفت.

به طور کلی در زمینه نقوش گیاهی اسلامی و ایرانی، و بخصوص در حوضه تاریخچه نقوش بررسی های زیادی صورت گرفته است، از جمله مطالعاتی که نقوش گیاهی ایرانی و اسلامی متعلق به ظهور اسلام تا دوره های بعدی مورد مطالعه قرار داده است و به انواع نقوش گیاهی اسلامی اشاره نموده است. اما در این پژوهش سعی کرده ام که لااقل بخش بزرگی از رساله تکرار این پژوهش ها و تحقیقات را دوباره بیان نکنم.

با پژوهشی که در این مدت انجام دادم، به تقسیم بندی های دیگری در زمینه ی انواع نقوش گیاهی رسیده ام که این تقسیم بندی ها بر اساس شکل ظاهری و شباهت های ظاهری آن ها نیست، بلکه بر اساس تقسیمات هندسی و نسبت های مشخص که در نقوش، بسیار هوشیارانه و عالمانه طراحی شده است. این نقوش نه تنها در مجموع خودش دارای فرم های مشخص هندسی است، بلکه در اجزاء هم دقیقاً همان فرم ها تکرار شده، و این تبعیت جزء از کل از یک طرف، و کل از جزء از طرف دیگر که در درک مفاهیم زیبایی شناسی فلسفی رکن اصلی را دارد، اجرا شده است.

مقدمه

نقش و نقوش از بدو پیدایش انسان و ثبت تاریخ افکار و اندیشه های بشر همواره وجود داشته و نقش عمده ای را ایفا کرده است. شاید اولین خطوطی که انسان بر دیواره ی غارها کشیده و یا نقوشی که بر روی ظروف سفالین باقی مانده در زمره ی اولین تصاویر و نقوش ثبت شده از شروع دوره ی تاریخی بشر می باشد.

با نگاه به ظروف بدست آمده از دوران باستان به حضور نقش بیشتر می توان پی برد، به عنوان مثال ظروف بدست آمده از تمدن سیلک در ایران باستان و یا دیگر تمدن های قدیمی این مهم را بیشتر بر ما آشکار می سازد. حضور این نقوش علاوه بر جنبه ی زیبایی شناسی آن که امروزه بیشتر مطرح است، از نظر تقدس دارای اهمیت بوده است. نقوشی چون گیاهان، خورشید، کوه، رودخانه و دیگر نقش ها همه تأکید بر قدرت های موجود در طبیعت و اشاره به آن ها دارد.

آنچه که برای انسان ها همواره دارای اهمیت بوده در گوشه و کنار آثار خلق شده توسط وی تا به امروز برجای مانده است. اهمیت شکار نزد انسان های غارنشین خود موجب بروز نقاشی هایی با همین موضوع بر دیوار غارها شد. ضمن اینکه حضور دیگر نقوش نیز در زمره ی همین ارزش می باشد. در گذر از نقوش برجای مانده بخشی شامل نقوش انسانی و بخشی از آن ها حیوانی است که شامل پرندگان و حیوانات دیگر می باشد و بخشی از آن ها شامل عناصر طبیعی چون خورشید، کوه، ابر و غیره می باشد و دسته ی دیگر شامل نقوش گیاهی می باشد که در طول تاریخ هیچ گاه قدرت خود را از دست نداده، ضمن اینکه در برخی از دوران ها قدرت بیشتری نیز پیدا کرده است. گیاهان گاه نشان دهنده و معرف نوع گیاه بوده و گاه نمادی از یک مناسبت، مقام بوده است.

می توان اینگونه بیان کرد که نقوش گیاهی گاه به باورهای فرهنگی تبدیل می شود و نقش مهمی را ایفا می کند. در ایران باستان و پس از آن ایران اسلامی این نقش به صورت های مختلف در جای جای مختلف هنر ما قرار گرفته است و ما در گونه های مختلف هنر شاهد آن بوده و هستیم. گیاهان، همواره یکی از موضوعات مورد استفاده هنرمندان در طول تاریخ بوده است. گیاه رزت بر دست پادشاهان هخامنشی که نشان از حکومت هخامنشیان داشته و یا گیاه لوتوس و پاپیروس در هنر و تمدن مصر، در هر دوره از تاریخ نشان از انواع حکومت ها داشته است. و نمونه های دیگر همگام با تمدن ها و حکومت ها شاهد آن بوده ایم. تاریخ هنر ایران، به دو قسمت کلی قبل و بعد از اسلام تقسیم می شود. کاربرد نقوش گیاهی در هنر پس از اسلام در ایران با توجه به شرایط عقیدتی و آئینی حکومت های اسلامی و عقاید دینی رونق بسیاری پیدا می کند.

باورهای فرهنگی و اندیشه هایی که پشتوانه ی این نقوش از گذشته تا به امروز هستند خود باعث باورهای فرهنگی دیگری در هنر ما شده است. ارزش هنر شرق و هنر اسلامی خصوصاً این نقوش به گونه ای می باشد که بسیاری از پژوهشگران و هنرشناسان سال ها وقت خود را به مطالعه ی آن پرداخته اند. در بحث نشانه ها و نشانه شناسی مبحث نقوش گیاهی می تواند شاخه ای جداگانه را به خود اختصاص داده و سال ها مطالعه و تحقیق را شامل شود.

هنرمندان ایرانی و مسلمان مدت هاست که به خلق نقوش گیاهی و هندسی، در کلام الله مجید و مکان های مقدس، مانند گنبدها و کاشی کاری های مساجد پرداخته اند، و هنر اسلامی را به اوج تکامل خود رسانده اند. پژوهشگران و هنرمندان برای شناخت معانی و رمز و رازهای نهفته در این نقوش تلاش بسیاری کرده اند. و با توجه به اینکه نقوش گیاهی در اسلام دارای ارزش هایی است که بر خلاف بسیاری از هنرمندان، هنوز جای بررسی دارد. همچنین تحقیقات و بررسی هایی که تا کنون توسط پژوهشگران و هنرمندان صورت گرفته است، یا از نظر تاریخی و فلسفی صورت گرفته است، و یا نام گذاری نقوش گیاهی که برخی از صنایع داستان بر اساس شکل ظاهریشان نام نهاده، و آن ها را دسته بندی کرده اند.

ابتدا در فصل اول مختصری به ممنوعیت های تصویری انسان و حیوان که از سوی دین اسلام بر مسلمین اعلام شد و منجر به روی آوردن هنرمندان مسلمان به نقوش گیاهی گشت، و همچنین چگونگی پیدایش و تولد نقوش گیاهی در اسلام و ایران پرداخته شده است. همانطور که گفته شد، این نقوش گیاهی در آثار بجا مانده از دوران قبل از اسلام هم دیده می شوند که به نوعی، نقوش گیاهی دوران اسلام متأثر از نقوش قبل از اسلام هستند، با این تفاوت که نقوش گیاهی دوران اسلامی، دارای بار معنوی بسیاری می باشند. محتوا و شکل ظاهری نقوش گیاهی اسلامی که بینش خاص مذهبی را مشخص می کنند در زمره هنر قدسی قرار می گیرند و نمی توانند به هر شکل و صورتی درآیند. همچنین عوامل مهمی که در زیبایی و ماندگار بودن این نقوش، نقش مهمی را ایفا کرده اند، هندسه در هنر قدسی و تناسب های طلایی که نقوش را به بهترین وضع زیبایی چرخش، پیچش و رویشی که از درون به بیرون و از بیرون به درون در حرکت اند، نمایان می سازند. همچنین تکثیر نقوش از یک نقطه آغازین و گسترش به بی نهایت، نشانی از وحدت در کثرت و کثرت در وحدت می باشد. این هندسه نهفته که در نقوش موج می زند، مظهر نظم عالم است.

نقوش گیاهی، جلوه های شکلی هستند که در عالم طبیعت وجود دارند و هر کدام معانی و مفاهیم خاص خودشان را دارند و موجب افتخارات هنر اسلامی بخصوص فرهنگ ایرانی در دنیا گشته است. هنرمندان ایرانی با برداشت از طبیعت به خوبی توانسته اند شکل های طبیعی را پالایش، تغییر و تحول دهند و به صورت نقوشی درآورند که به سمت انتزاع و سادگی پیش روند. دلیل اینکه هنرمندان اسلامی از طبیعت دوری می کنند، این حقیقت است که طبیعت ماندگار نیست، و زمانی از بین می رود. این نقوش تزئینی، پوشش مناسبی است که مکان های مقدس و قرآن مجید با آن ها آراسته می شوند. در دوران صفویه به تأثیر از غرب به طبیعت نزدیکتر می شوند که می توان اشکال طبیعی را در آن ها بازشناسی کرد، اما نه به آن اندازه که غربی ها طبیعت را عیناً تقلید می کنند.

در فصل دوم به جستجو و دسته بندی نقوش گیاهی ایرانی و اسلامی مورد نظر پرداخته شده که بر مبنای اشکال هندسی شکل گرفته اند، مانند انواع اسلیمی ها، گل های ختایی و گردش های حلزونی. این دسته بندی ها که بر مبنای اشکال هندسی شکل گرفته اند شامل دایره، بیضی، چند ضلعی ها و نقوشی که بر اساس پیچ حلزونی شکل گرفته می شود. این اشکال هندسی در اقوام مختلف دارای معانی و مفاهیم خواصی هستند. این موارد از جمله مسائل دیگری است که به تحلیل آن ها پرداخته شده است.

در فصل سوم به جمع آوری و دسته بندی انواع نقوش گیاهی با توجه به کاربردهای آن ها پرداخته شده است. مانند نقوشی که کارآیی آن ها برای کنج ها و گوشه ها می باشد. این نقوش به گونه ای طراحی شده اند که جزء در گوشه های کار، در قسمت های دیگر نمی توان آن ها را بکار برد. همچنین نقوشی که به جهتی اشاره و تأکید دارند. و نقوشی که از نظر کاربردی در وسط یک ترکیب بندی قرار می گیرند.

پس از بررسی و دسته بندی نقوش گیاهی، نهایتاً در فصل چهارم، به دسته بندی آرم هایی می پردازیم که با استفاده از نقوش گیاهی بعد از اسلام، توسط طراحان گرافیک در ایران طراحی شده، و به دسته های مختلف، تقسیم بندی شده اند. این تقسیم بندی با توجه به میزان بکار گیری نقوش گیاهی می باشد، مانند آرم هایی که در کلیت طرح، تسلط با نقوش گیاهی می باشد. و یا در آرم هایی که حروف و یا نقوش هندسی، نسبت به نقوش گیاهی، بیشتر مورد استفاده قرار گرفته اند. و در دسته ی سوم، آرم هایی که از نقوش گیاهی و غیر گیاهی به یک نسبت در آن ها استفاده شده است. علاوه بر این تقسیم بندی، آرم های گیاهی به آرم های متقارن ایستا، متقارن پویا، غیر متقارن ایستا و غیر متقارن پویا، تقسیم شده اند.

فرضیه:

۱_ نقوش گیاهی بعد از اسلام می تواند، بغیر از تقسیمات شکلی که دارند، در تقسیمات دیگری که بر اساس رابطه های هندسی می باشند، نیز تقسیم بندی شود.
 ۲_ این نقوش در آرم، به عنوان منابعی ارزشمند مورد استفاده ی بسیاری از طراحان گرافیک قرار گرفته است.

طرح سئوالات:

- ۱_ علت بوجود آمدن نقوش گیاهی در هنر اسلامی چه بود؟
- ۲_ این نقوش به چند دسته تقسیم می شوند؟
- ۳_ از این نقوش در چه مواردی استفاده می شود؟
- ۴_ این نقوش در آرم چه کاربردهایی دارند؟
- ۵_ آیا امروزه از این نقوش استفاده می شود؟

روش تحقیق:

این تحقیق به شیوه ی کتابخانه ای و فیش برداری از کتاب های مرجع و مقالات و تحلیل و بررسی انجام شد.

فصل اول: قرآن مجید، خاستگاه نقوش گیاهی پس از اسلام

- ۱-۱- نقوش گیاهی ایران در آغاز ورود دین اسلام
- ۲-۱- تغییرات سریع نقوش گیاهی
- ۳-۱- تأثیرات نقوش گیاهی دوره ی اسلامی از طبیعت
- ۴-۱- هنر قدسی
- ۵-۱- تناسب طلایی
- ۶-۱- هندسه قدسی و مارپیچ طلایی

۱-۱- نقوش گیاهی ایران در آغاز ورود دین اسلام

نقوش مختلف و بکار رفته در رشته های مختلف هنری، خصوصاً هنرهای سنتی با ویژگی ها و قواعد خاصی از سایر هنرها جدا می شود. این نقوش با توجه به نوع نگاه و اندیشه ی هنرمند از یکدیگر تفکیک می گردد که این نگاه و اندیشه می تواند برگرفته از فرهنگ، سنن، آداب و رسوم و طبیعت اطراف او باشد. هنرمند می تواند نقوش ذهن خود را به صورت مستقیم یا طبیعی و یا انتزاعی ارائه کند و دیگر اینکه از بخش های خاصی از پیرامون خود وام بگیرد.

با ورود دین اسلام به ایران، برای اینکه بت پرستی به طور کلی از بین برود، ساختن و تصویر کردن انسان و حیوان ممنوع می شود؛ زیرا بت های آن زمان یا به شکل انسان بوده و یا به شکل حیوان. و حتی ساختن آن ها به صورت نقش برجسته نیز جایز نبوده است. «این تحریم دارای دو جنبه است: اول تکفیر قرآنی از هر گونه بت پرستی است که از دیدگاه اسلامی شامل ساختن هرگونه تصویری از خداوند است؛ از آنجا که ذات الوهیت مافوق هر نوع توصیف و شرح است حتی به صورت کلمات و الفاظ. از جانب دیگر حدیث نبوی می فرماید که تقلید از خلقت خالق به صورت تقلید موجودات زنده و مخصوصاً تصویر انسان مخالف ادب و حتی کفر آمیز است.» [۱] اما تصویر کردن گیاهان ممنوعیتی نداشته است؛ چون در آن دوره بت هایی به شکل گیاهان ساخته نمی شده است. بعد از اسلام، مسیر جایزی که هنرمندان مسلمان تشویق شدند که ذوق هنریشان را در آنجا بکارگیرند، آرایش کلام خداوند یعنی صفحات قرآن بود. بنابر این تصمیم گرفتند با شکل گیاه که ممنوعیتی برای آن وجود نداشت روی صفحات قرآنی ذوق هنریشان را بکار گیرند. به این صورت پیدایش نقوش گیاهی در کشور های اسلامی شکل گرفت و خیلی زود به اوج تکامل رسید. این تحریمات صورتگری و دوری از چهره سازی از جمله مواردی است به توسعه طراحی نقوش سنتی، خصوصاً نقوش گیاهی کمک شایان توجهی نمود. بعدها این نقوش از روی صفحات قرآنی به روی کاشی، گلدان، دسته چاقو، کاسه، فرش و لوازم کاربردی زندگی روزمره انتقال یافت.

همچنین این عقیده مطرح است که «با نپسندیدن هر صورتی که فکر آدمی را به چیزی بیرون از خودش معطوف دارد و روان را به شکلی منفرد به خود جلب کند یک پوچی آفریده است. پس هنر اسلامی همساز است با طبیعت دست نخورده و بکر بویژه همانند بیابان است که آدمی را به تفکر و اندیشه وادار می دارد. گو از جهتی هم نظمی که هنر می آفریند با آشفتگی موجود در دورنمای بیابان ناساز و مخالف است.» [۲]

در ایران، هنری که از دوران ساسانیان برجا مانده بود کم کم در اختیار هنر مسلمانان قرار گرفت. بینش مسلمانان درباره نقوش و نقوش تجریدی هنر ساسانیان امکان آمیزشی را به دوره جدید داد. آمیزشی که از یک رو تازه پا بود و از روی دیگر کهن، آمیزشی که فاتح بود و دیگری مغلوب، فرم های روان و گردان شاخه و برگ و گیاهان و ... شبیه فرم های قبل از این بودند با این تفاوت که در نقوش گیاهی حاضر فرم های دایره گونه، بیشترین صورت را شامل می شد.

تفکر ایرانی راه نو را در پیش گرفته بود و از هر رهگذر این استقلال بود که در تزیینات معابد و مکان های مقدس و بخش های درونی آن ها، چه سفره خانه در مسجد و چه در موارد دیگر، تفکر ایرانی قادر است که راه ویژه و همیشگی خود را که با سرمایه ی فرهنگ و تمدن همراه است، خوب طی کند و اسلیمی یا آرابسک را

چون یک نقش ثانویه در کنار سایر نقوش خاص خود بکار گیرد. در این راستا اسلیمی ها همگام با تاریخ قدم برداشته و در دوره های مختلف چهره ای متعلق به اندیشه ی همان دوره را بر جای گذاشت. به عنوان مثال می توان برخورد سلجوقیان را با اسلیمی ها و دوره های دیگر دید. سلجوقان کلیه ی موتیف های (نقشمایه) های گیاهی را در خوشنویسی جای دادند و از این میان چیزی بنام خط و نقش آفریدند که در آن به وضوح می توان پیوند خط و اسلیمی را دید و این تفکیک ناپذیری را به گونه ای مطرح کردند که می توان ارتباط بین خط و اسلیمی را واضح و آشکارا دانست.

شاید به جرأت بتوان گفت که دوران سلجوقی دوران درخشانی برای پایه گذاری و قدرت بخشیدن به اسلیمی ها و معرفی این نوع از نقش در بطن هنر اسلامی و ایرانی است. چرا که شاهد هستیم در دوران مغول و پس از آن، این نقوش از قدرت و استحکام بالایی برخوردارند. این موارد تأکیدات خود را به گونه ای از هنر نیز با عنوان هنر اسلامی دارد. «پس هنر اسلامی ایجاد نوعی خلاء می کند و همه ی پریشانی ها و تمایلات دنیا را از میان بر می دارد و نظامی را جایگزین می سازد که مبین نوعی آرامش و صلح است.» [۱]

قرآن به عنوان معجزه ی ارزشمند دین اسلام و از این جنبه که کتاب است همواره مورد تکریم و احترام بوده چرا که برخی از هنرها از منشأ حقیقت آن و جوهر معنوی آن سرچشمه گرفته است و برخی در خدمت ارج گذاری آن. «تذهیب کتاب قرآن و تزیین کتاب های دینی و علمی و هنری مقدمه ای بود برای تزیین نقوش، از این جا باید صورتی از هنرهای نگارشی تکوین می یافت که همچون خط، زیبایی و روحانیت قرآن را هر چه بیشتر نمایش می داد. این هنر نمی توانست چون هنرهای تجسمی متعین با نقوش انسانی یا طبیعت سازی مینیاتوری و نظیر آن باشد بلکه از ممیزات اساسی آن دوری از طبیعت است که حتی طبیعت سازان مینیاتور نیز تا حدودی از آن می گذرند. بنابر این وضع جدیدی پیدا شد و هنرمندان مسلمان به سوی خاصی کشیده شدند.» [۲] تذهیب در زمره فعالیت هایی بود که در جهت تکریم قرآن و کتاب آرایی شکل گرفت ضمن اینکه هنرمند مذهب علاوه بر شناخت نقوش و نحوه ی کاربرد نقوش، اجرای رنگ و ترکیب این نقوش را نیز برعهده داشت. «مذهب کاران در تمدن اسلامی شیوه ای خاص را برای زینت قرآن گزیدند که با شیوه مسیحیان متفاوت بود و آن خصوصیت تنزیهی هنری بود که در قرآن بکار می رفت. ظروف و وسایل مساجد، اماکن مقدس و ابنیه و منازل همه از این حکایت می کنند نکته قابل تأمل این است که هنرمندان تذهیب کار نیز اولین آموزگاران این هنر را چون خطاطان علی ابن ابیطالب (ع) می دانند.» [۳]

نقوش مختلف در جغرافیای ایران با توجه به نوع شخصیت و هویت مستقلی که داشتند، پس از ورود اسلام با جهت گیری اسلامی و عربی بکار گرفته شد. تجرید ساسانیان و خطی مشی اسلام توانست به هنر اسلیمی رنگ و بویی تازه بخشد و از همان دوران آغازین هنر اسلامی با چهره ای ایرانی تا به امروز در جای جای مختلف حضور یابد و اقتدار خود را حفظ کند. نقوش اسلیمی جایگاه های مختلفی چون کتاب آرایی، معماری، نقوش کاشی، حجاری، نساجی و... را در حیطه ی کاربرد خود انتخاب کرده اند و همگام با تاریخ گام برداشته اند.

۱-۲- تغییرات سریع نقوش گیاهی

در کتاب سید عبدالمجید شریف زاده اینطور آمده است که «نقش های اسلیمی و ختایی که در ترسیم آن ها، بیشتر از خطوط منحنی و دوایر استفاده می شود، به نقوش ((گردان)) شهرت دارند.» [۳] در اسلیمی ها